

ВПЛИВ ЦІННОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Сейфулла Рашидов

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Анотація:

У статті розглянуто особливості впливу цінностей громадянського суспільства на формування ціннісної свідомості студентської молоді. Обґрунтовано думку про те, що практика життя громадянського суспільства, функціонування його інститутів – це відносини з приводу тих або тих цінностей. Доведено, що інститути громадянського суспільства є тим місцем, де студентська молодь може вільно висловити свою занепокоєність, зокрема й із приводу пропозицій і стратегій, розроблених владою та адміністрацією університету, а влада – з'ясувати думку студентської молоді з конкретних питань; це місце, де є можливість сформулювати свої пропозиції; де розробляються, відстежуються й оцінюються проекти, що передбачають участь студентської молоді не лише в них, а й у інших громадських організаціях.

Ключові слова:

цінності, виховання, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, студентська молодь, ціннісна свідомість.

Аннотация:

Рашидов Сейфулла. Влияние ценностей гражданского общества на формирование ценностного сознания студенческой молодежи.

В статье рассматриваются особенности влияния ценностей гражданского общества на формирование ценностного сознания студенческой молодежи. Обосновывается идея о том, что практика жизни гражданского общества, функционирования его институтов – это отношения по поводу тех или иных ценностей. Доказывается, что институты гражданского общества являются тем местом, где студенческая молодежь может свободно высказать свою озабоченность, в том числе и по поводу предложений и стратегий, разработанных властями и администрацией университета, а власти могут выяснить мнение студенческой молодежи по конкретным вопросам; это место, где можно сформулировать свои предложения; где разрабатываются, отслеживаются и оцениваются проекты, предполагающие участие студенческой молодежи не только в них, но и в других общественных организациях.

Ключевые слова:

ценности, воспитание, гражданское общество, институты гражданского общества, студенческая молодежь, ценностное сознание.

Resume:

Rashydov Saifullah. Impact values of civil society on the formation of value consciousness of students.

The article examines the impact of civil society values on the formation of value conscience in students. The author gives grounds for the idea that the practice of life in civil society, the functioning of its institutions is a relationship referring these or those values. It is proved that civil society is a place where college students can freely express their concerns, including on proposals and strategies which have been developed by the government and administration of University; and the authorities can seek the opinion of students with specific issues; it is a place where the projects that imply students' participation both in them and other public organizations are developed, monitored and evaluated.

Key words:

values, education, civil society, institutions of the civil society, student youth, value conscience.

Постановка проблеми. Становлення громадянського суспільства та подальший його розвиток – це тривалий шлях створення передумов для виховання цінностей громадянського суспільства. Без зміни теоретичних і соціально-політичних стереотипів, без висування якісно нових ідей і підходів у теорії, політичній і педагогічній практиці розв'язання цієї проблеми приречене на стагнацію.

Теоретична концептуалізація виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства тісно пов'язана з широким комплексом завдань із розвитку демократичної, соціальної, правової держави. А це, так само, потребує виховання особистості, яка має високу громадянськість, національну самосвідомість, почуття патріотизму, політико-правову культуру. Недостатній рівень засвоєння цінностей громадянського суспільства, навичок автономії, свободи і культури самоврядування є однією з причин відчуження частини молоді від суспільно-політичних і демократичних процесів в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему впливу цінностей громадянського суспільства на формування свідомості особистості розробляли В. Андрущенко, В. Василенко, Є. Головаха, С. Крилова, В. Малахов, В. Табачковський та ін.

Як показав пострадянський період життя українського суспільства, трансформація інституціональних засад української держави, як така, є недостатньою умовою становлення громадянського суспільства та демократії. Необхідний тривалий процес перетворення ціннісних орієнтацій молоді, виховання студентів у дусі громадянської відповідальності, толерантності, правової культури і правосвідомості.

В умовах руйнівного впливу на свідомість студентської молоді комерціалізованих засобів масової інформації та Інтернету, які мають аморальний, антигромадянський потенціал, виховання набуває характеру стихійної соціалізації, наслідування зразків масової культури, відхиляється від нормативної системи і виявляється в асоціальних і антисоціальних моделях поведінки, що підривають основи

громадянської злагоди в суспільстві (аномія за Е. Дюркгаймом). Студентська молодь як соціокультурне співтовариство є потенційно інтелектуальною та професійною елітою майбутнього суспільства, а тому виховання її ціннісних орієнтацій має особливу значущість.

Ознайомлення з матеріалами досліджень дає можливість твердити, що студентська молодь проявляє недостатню політичну активність, у неї знизилася готовність до «жертвності», що пояснюється настановою на ліберальний тип суспільства, для якого характерне домінування особистих цінностей над громадськими [1, с. 68].

На думку автора, відмінності в ціннісних орієнтаціях різних поколінь, головню, «залежать від соціального та політичного становища у країні, рівня розвитку економіки, культури, моральності тощо» [2].

Огляд літератури з дослідження ціннісної свідомості сучасних студентів виявив різке знецінення зразків патріотичної, героїчної і альтруїстичної поведінки, девальвацію у студентській свідомості громадських якостей, почуття обов'язку та відповідальності, причетності до соціально-політичних процесів, що відбуваються в суспільстві. Сталася прагматизація ціннісної свідомості молодого покоління й підвищення значення таких цінностей, як багатство, матеріальні блага й задоволення, квартири й дорогі речі, високооплачувана робота, престижний ВНЗ, кар'єра й успіх за будь-яку ціну.

Формування цілей статті. Метою статі є дослідження впливу цінностей громадянського суспільства на формування ціннісної свідомості студентської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ринкові відносини породили феномен гіпертрофованого прагнення мати матеріальні блага, не забезпечене рівнозначним прагненням ці блага створювати, що виявилось в дегуманізації й аморалізації життєвих настанов. Зміст ціннісної свідомості сучасної студентської молоді зумовлений особливостями соціальної, економічної, політичної та культурної ситуації. Для нього характерне переважання прагматичних і гедоністичних ціннісних настанов, що є результатом дегуманізації процесу переходу до нової соціально-економічної системи, недооцінки ролі моральних основ суспільних перетворень.

Аналіз педагогічної та психологічної літератури свідчить про те, що зміст виховання становлять цінності. Цінності визначають мету і завдання виховання – формувати ціннісну свідомість, ціннісні орієнтації. Тому поставити мету виховання означає визначити очікувані (бажані) зміни в ціннісній свідомості вихованця, яких хоче досягти педагог, а критеріями

вихованості індивіда є міра засвоєння цінностей. Зміна цінностей веде до зміни цілей виховання. Виховання – цілеспрямована діяльність щодо формування або зміни світоглядної, почуттєвої і культурно-поведінкової ціннісної системи індивіда. Отже, у теорії виховання поняття «цінність» має посісти центральне місце.

Оскільки основою соціальної інтеграції є ціннісно-нормативна система, то якість громадянського суспільства та ефективність взаємодії його інститутів із державою визначаються насамперед цінностями громадянського суспільства, що домінують у свідомості його членів. Такі цінності регулюють спільне з іншими життя індивіда, «що необхідне й для спільного соціального благополуччя, і для повноцінного розвитку людей як індивідуальностей» [4, с. 173]. Щоденна практика життя громадянського суспільства, функціонування його інститутів – це відносини з приводу тих або тих цінностей. Сутність і зміст цих відносин визначають цінності, які є фундаментальними цінностями громадянського суспільства: права людини, свобода й автономія особистості, толерантність, патріотизм і громадянськість. Громадянське суспільство – сукупність неполітичних відносин (духовно-моральних, релігійних, культурних) і інститутів, яка заснована на принципах самоорганізації, самодіяльності та автономії щодо держави. Як система інститутів, відносин і цінностей, громадянське суспільство являє собою систему соціальних зв'язків, у якій формуються й реалізуються права й свободи, потреби та інтереси людей. Сенс і значення громадянського суспільства можна визначити як «потребу кожної зрілої людини брати участь у створенні цінностей, що регулюють її спільне з іншими життя, що є необхідним і для загального соціального благополуччя, і для повноцінного розвитку людей як індивідуальностей» [4, с. 173].

Виховання і формування цінностей громадянського суспільства у студентської молоді може здійснюватися під впливом різних суспільних інститутів – сім'ї, вищої школи, інститутів громадянського суспільства. Роль інститутів громадянського суспільства тут важко переоцінити, тому що їх робота сприяє вихованню взаємної відповідальності в колективі та набуттю студентською молоддю навичок і вмінь захисту особистих інтересів, прав і свобод.

Виховання цінностей громадянського суспільства у студентської молоді, засноване на усвідомленні ними своїх прав і обов'язків, є процесом, що передбачає безпосередню участь інститутів громадянського суспільства: навчальних закладів, професійних, неурядових об'єднань, засобів масової інформації,

національно-культурних і релігійних організацій. Інститути громадянського суспільства є тим місцем, де студентська молодь може вільно висловити свою занепокоєність, зокрема й із приводу пропозицій і стратегій, розроблених владою та адміністрацією університету; дають можливість сформулювати свої пропозиції, а влада – з'ясувати думку студентської молоді з конкретних питань; це місце, де є можливість сформулювати свої пропозиції; де розробляються, відстежуються й оцінюються проекти, що передбачають участь студентської молоді не лише в них, а й у інших громадських організаціях. Інститути громадянського суспільства покликані зробити свій вагомий внесок у виховання у студентів цінностей громадянського суспільства через формальну і неформальну освіту у сфері прав людини. Чим розвиненішою є громадянська сфера, тим сильніший соціальний захист має кожний громадянин від свавілля держави, тим більше в нього можливостей для самостійної реалізації своїх творчих сил. Чим менше держава втручається в регламентацію громадського й особистого життя людей, тим розвиненішим є громадянське суспільство. У такому разі громадянин має бути готовий «служити суспільству проти держави, яка є лише чимось на зразок юридичного панцира, певною зовнішньою формальністю в житті суспільства» [5, с. 137].

Базовою цінністю громадянського суспільства є саме права людини, оскільки призначення громадянського суспільства – захист прав і свобод людини. Права і обов'язки людини визначаються фактом її свободи, яка «є онтологічною першоосновою людського життя» (С. Франк). Так, наприклад, для здійснення справжньої свободи громадян необхідна автономія особистості від держави й суспільства, але абсолютизація такої автономії є абсурдною.

Способи дій і поведінка зумовлюються рівнем свободи особистості. Тому найважливішим завданням виховання цінностей громадянського суспільства у студентської молоді є виховання поваги до прав людини, що, власне, означає виховання правової культури та формування правосвідомості.

Найважливішим елементом правової культури є правосвідомість, тому формування правосвідомості – це частина виховання правової культури. Завданням виховання правової культури є сприяння повазі до людської гідності, прав і свобод людини, формування правосвідомості, системи правових знань, умінь і навичок, психологічних настанов на позитивне ставлення до права і відповідних особистісних якостей, що забезпечують правомірну діяльність і поведінку. Якщо культура – це результат

матеріальної і духовної діяльності людини, то правова культура – результат матеріальної і духовної діяльності людини у сфері права. Правосвідомість – це суспільна, групова та індивідуальна свідомість, що відображає правові орієнтації, уявлення людей про правомірний і неправомірний суспільний правопорядок, пов'язана зі ставленням до права, до правозначущих соціальних цінностей, законності та правосуддя. Ще Платон помітив, що «...порушення законів завдає саме тієї шкоди, що, потроху впроваджуючись, потихеньку проникає в устої і навички, а звідти, уже в більших розмірах, поширюється на ділові відносини громадян і зазіхає навіть на самі закони і державний устрій, притому... із найбільшим викривленням, і врешті-решт перевертає все догори дном як в особистому, так і у громадському житті» [6, с. 212].

Знання своїх прав, свобод і обов'язків, упевненість у необхідності їх дотримання й реалізації на практиці є показником і критерієм рівня правової культури та сформованості правосвідомості у студентської молоді. Правова культура потрібна студентам для того, щоб вони правильно (відповідно до норм закону) вступали у правові відносини, добре знали свої права та обов'язки, уміли їх реалізувати і, використовуючи правові механізми, ефективно захищати. При виконанні цих завдань необхідно сприяти розвитку самоорганізації студента, розвивати у нього прагнення й уміння відстоювати у громадському житті свої права і свободи, формувати толерантне ставлення до іншої культури, уміння вести діалог, віднаходити компроміси. Сучасні вимоги до виховання передбачають уміння студентів застосовувати можливості правової системи в галузі захисту прав і свобод в умовах ринкової економіки. Отже, питання про правову культуру та правосвідомість особистості студента набуває не лише академічного значення, а насамперед практичного.

Правова культура та правосвідомість – це розуміння цінності права для регулювання громадських відносин, сприйняття правових норм як правил обов'язкової поведінки, дотримання і застосування норм права відповідно до смислу, закладеного в них законом. Критеріями сформованості правової культури та правосвідомості студента є: правова поінформованість; ціннісно-правова спрямованість особистості; сприйняття закону як морально значущої цінності; сформованість правових навичок і умінь щодо правомірної, суспільно-корисної поведінки, соціально-правової активності.

Процес виховання правової культури та формування правосвідомості студентів треба

розглядати як цілісну систему у взаємозв'язку найважливіших елементів: когнітивно-раціонального (освіти в галузі прав людини), емоційного і діяльнісно-поведінкового (залучення студентів до правової діяльності і правовідносин). Усі названі компоненти взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного.

Важливим аспектом правової культури є сприяння формуванню у студентської молоді толерантності.

Генеza поняття «толерантність» (утім, як і інших цінностей громадянського суспільства) збігається в часі зі становленням у європейських країнах інститутів громадянського суспільства та формуванням вільної, автономної особистості. Відповідно до «Декларації принципів толерантності», «толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності» [3]. Поняття толерантності у визначенні ЮНЕСКО означає насамперед активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Отже, толерантність – це обов'язок, що полягає у сприянні утвердженню прав людини; іншими словами, вияв терпимості, співзвучний із повагою до прав людини.

Зміст запропонованого нами визначення толерантності зводиться до такого: толерантність – це світоглядна, моральна та психологічна якість індивіда, що дає змогу йому приймати або не приймати інші соціальні та культурні норми (ідентичності) у межах поваги до прав людини. Відповідно до цього, фундаментом виховання в дусі толерантності є права людини – навчання людей того, у чому полягають їхні права і свободи, щоб забезпечувати ці права та прагнути до захисту прав інших.

Наш досвід роботи у громадських організаціях свідчить про те, що найбільш ефективним інструментом виховання толерантності є участь молоді в роботі інститутів громадянського суспільства. Спільна робота у громадських організаціях представників різних культур є формою міжкультурного діалогу, під час якого індивід починає розуміти «іншого» і поступово визнає його права і свободи. Саме діалог, як особлива форма взаємодії, дає суб'єктам спілкування можливість подолати внутрішній дискомфорт щодо іншої ідентичності.

Концептуальні ідеї виховання віротерпимості як толерантного ставлення до представника іншої конфесії полягають у таких методологічних підходах: виховання віротерпимості повинно здійснюватися в

контексті пошани прав і свобод людини (свободи світогляду й віросповідання); у світських навчальних закладах релігійна освіта має бути позаконфесійною (відповідно до конституційних принципів світської держави); релігійні ідентичності повинні рахуватися з пріоритетами, визначеними суспільною більшістю (для української держави такими пріоритетами є національне законодавство, цінності демократії та громадянського суспільства).

Одним із чинників формування толерантних відносин у суспільстві є виховання таких цінностей громадянського суспільства, як громадянськість і патріотизм. Громадянськість особистості полягає в усвідомленні її громадянських прав і обов'язків, охоплює громадянські якості, оцінно-емоційне ставлення до громадянських проявів, громадянську поведінку і вчинки, а також психологічну настанову на готовність до дії, волю до її реалізації та відповідні соціальні потреби, які необхідно формувати у процесі становлення молоді людини в системі соціальних інститутів. Громадянськість може виявлятися у правовій, політичній, економічній, професійній та інших видах суспільнозначущої діяльності. При цьому громадянська позиція не обов'язково повинна виражати інтереси публічної влади. Найчастіше проявити громадянськість означає стати в опозицію до публічної влади. Громадянськість виражає високий ступінь впливу студентів на розв'язання університетських, суспільних, державних проблем. Вона може виявлятися у практиці всеукраїнських молодіжних організацій як опозиційна діяльність щодо офіційного політичного курсу, у процесі якої формуються громадянські якості та конструктивні пропозиції.

Виховання громадянськості тісно пов'язане з вихованням патріотизму. Патріотизм – це особлива спрямованість самореалізації і соціальної поведінки громадян, критеріями якої є любов і служіння Вітчизні, забезпечення цілісності та суверенітету держави, її національної безпеки, стійкого розвитку, обов'язок і відповідальність, що передбачають пріоритет суспільних і державних основ над індивідуальними інтересами та прагненнями, що становлять вищий сенс життя і діяльності особи, усіх соціальних груп суспільства. Таке розуміння патріотизму дає змогу нам розглядати патріотизм як цінність громадянського суспільства, а патріотичне виховання – як процес формування особливої ціннісної свідомості та поведінки особистості, змістом яких є благо країни та народу.

Ідея патріотизму останнім часом піддавалася ретельній ревізії, аж до повної заміни його сенсу політичними і релігійними ідеологіями. Сьогодні патріотами називають себе фашисти,

націоналісти, радикали, фундаменталісти. Нерідко сьогодні патріотизм зводять до ідей націоналізму, національної винятковості, звеличення досягнень культури якої-небудь окремої нації або народності. Наприклад, головним гаслом молодіжного Всеукраїнського громадського об'єднання соціал-націоналістів «Патріот України» є «Нація понад усе». Така постановка питання, безумовно, несумісна з відчуттям патріотизму, яке має співвідноситися з розумінням значущості соціально-політичних, правових, економічних і культурних досягнень усіх народів, що населяють Україну. Крім того, патріотичні почуття та ідеї лише тоді етично підносять народ і людину, коли пов'язані з повагою до народів інших країн і не трансформуються у психологію національної винятковості.

У системі виховання загалом і патріотичного виховання зокрема вкрай необхідним є встановлення меж патріотизму й націоналізму, уточнення змісту національного виховання й розв'язання гострого питання етосу та нації, що ми й спробували зробити в дослідженні, спираючись на досвід інших країн і авторитетні зауваження та висловлювання вчених. У цьому сенсі громадянськість, як цінність громадянського суспільства, є перешкодою на шляху до формування націоналістичних і ксенофобських настроїв у молоді.

Громадянськість – це світогляд людини й основа консолідації суспільства, що дає змогу сформулювати конструктивну ідеологію та сформувати громадянські позиції служіння Вітчизні. Патріотичне виховання на принципах громадянськості є важливим складником національної безпеки України.

Разом із тим, для суспільства патріотизм має стати ціннісно-смісловим ядром громадянськості, соціального ідеалу, основою для гарантування безпеки країни, збереження національної самосвідомості та ідентичності народу. Держава могутня тоді, коли громадяни віддані своїй Батьківщині. Виховання громадянськості та патріотизму як цінностей громадянського суспільства охоплює інтелектуальний, емоційно-почуттєвий і діяльнісно-поведінковий компоненти.

Цінність громадянськості та патріотизму для громадянського суспільства виявляється, по-перше, у їх політико-правових основах, що свідомо або несвідомо визнаються більшістю; по-друге, у позитивному впливі цих цінностей на духовний світ людини (її світогляд, моральність); по-третє, в активній поведінці в усіх сферах життя; по-четверте, у забезпеченні громадянської та патріотичної солідарності людей.

В умовах вищого навчального закладу патріотичному та громадянському вихованню можуть сприяти: зміст навчальних курсів, форми позанавчальної діяльності (наукові товариства, наукові студентські гуртки, клуби, конференції, олімпіади, патріотичні та громадянські акції, виховні заходи патріотичного і громадянського спрямування, зустрічі з ветеранами, правозахисниками, волонтерські загони, проектна діяльність тощо).

Виховання цінностей громадянського суспільства у студентській молоді, що засноване на усвідомленні нею своїх прав і обов'язків, є процесом, який передбачає безпосередню участь інститутів громадянського суспільства: навчальних закладів, професійних, неурядових об'єднань, засобів масової інформації, національно-культурних і релігійних організацій.

Ефективність виховання цінностей громадянського суспільства залежить від регулярності та систематичності участі студентів вищих навчальних закладів у діяльності інститутів громадянського суспільства. Постійна участь сприяє вихованню взаємної відповідальності в колективі та набуттю студентською молоддю навичок і вмінь захисту особистих інтересів, прав і свобод. Інститути громадянського суспільства (наприклад, органи студентського самоврядування) повинні мати механізми безпосередньої дії, ефективні канали діалогу, суспільного контролю, комунікацій і зворотного зв'язку.

Участь у соціальних практиках інститутів громадянського суспільства формує ціннісну свідомість студентської молоді у гносеологічному вимірі (розширення й уточнення знань про демократію, правову державу, громадянське суспільство та його цінності, права та свободи людини тощо), в аксіологічному (утвердження цінностей демократії в державі, виховання цінностей громадянського суспільства, формування на ціннісній основі позитивного ставлення до громадянського суспільства та його інститутів, позитивного ціннісного ставлення до права як фундаменту громадянського суспільства і демократичної правової держави); в акмеологічному (сприяння розвитку громадянської активності, динамічності, небайдужості, громадянської, патріотичної, політико-правової зрілості); у діяльнісному (безпосередня участь у інститутах громадянського суспільства, формування культури вчинку, правової, толерантної, патріотичної, громадянської поведінки).

Висновки. Отже, цінності громадянського суспільства (права людини, свобода та автономія особистості, толерантність, патріотизм і громадянськість) є умовою формування ціннісної

свідомості студентської молоді й водночас засобом для підготовки освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне

процвітання. Перспективами подальших досліджень є вивчення характеристик сучасного студентства як ресурсу відновлення інтелігенції, здатної забезпечити подальший розвиток ціннісної свідомості суспільства.

Список використаних джерел

1. Вишневский Ю. Р. Социальный облик студенчества 90-х годов / Ю. Р. Вишневский, Л. Л. Рубина // Социологические исследования. – 1997. – № 10. – С. 56-69.
2. Гончар Н. Ціннісна свідомість українського студентства [Електронний ресурс] / Н. Гончар. – Режим доступу: <http://www/ji.lviv.ua/.n38texts/honchar-nat-htm>. – Назва з екрану.
3. Декларация принципов толерантности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tolerance.ru/declar.html>. – Название с экрана.
4. Дьюи Д. Реконструкция в философии. Проблемы человека / пер. с англ., послесл. и примеч. Л. Е. Павловой. – М.: Республика, 2003. – 494 с.
5. Общая социология: Учебное пособие / под общ. ред. проф. А. Г. Эфендиева. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 654 с.
6. Платон. Сочинения в 3-х т. / Платон; пер. с древнегреч. под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса. – Т. 3. – Ч. 1. – М.: Мысль, 1971. – 687 с.

Рецензент: Москальова Л.Ю. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Рашидов Сейфулла Фейзулайович
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля
квартал Молодіжний 20-а, м. Луганськ
Україна, 91034

doi:10.7905/нвмдпу.v1i12.908

Надійшла до редакції: 26.07.2014 р.

Прийнята до друку: 28.10.2014 р.

References

1. Vishnevskii, Yu. R. (1997). Social face of students in 90s. *Sociological Studies*. 10. 56-69. [in Russian].
2. Gonchar, N. *Value conscience of Ukrainian studentship*. Retrieved from: <http://www/ji.lviv.ua/.n38texts/honchar-nat-htm> [in Ukrainian].
3. *Declaration of Principles on Tolerance*. Retrieved from: <http://www.tolerance.ru/declar.html> [in Russian].
4. Dewey, J. (2004). *Reconstruction in philosophy. Human problems*. [in Russian].
5. *General Sociology: A Tutorial*. (2004). Moscow: INFRA-M. [in Russian].
6. *Platon. Works*. (1971). Ed A.F. Losev, V.F. Asmus [in Russian].